ڊاڪٽر فريده ڏاهري

قمر شهباز جي ڊرامن ۾ موضوع، مڪالمن، ڪردارنگاريءَ ۽ منظرنگاريءَ جو تحقيقي جائزو

An Analytical study of topics, Dialogues,Characterization and scene depiction, in the dramas of qamar shehbaz.

Abstract:

Sindh is home to an abundance of scholars, researchers, and writers. Qamar Shahbaz was one of them. He began writing at the age of 16 in 1954. Characterizations of the social figures in his dramas are written extremely beautifully. In addition, the dialogues in his dramas are bitter, sour, sweet, and profound. The topics of Qamar Shahbaz illuminate the social lives of upper- and lower-class Sindhi individuals. His dramas are a clear picture of the urban and rural life of Sindhi people. He was without a doubt a successful dramatist.

Keywords: Qamar Shahbaz, Sindhi Drama, Radio Drama, etc.

سنڌ ڌرتيءَ جي ڪُک مان ڪيترن ئي عالمن، دانشورن، مفڪرن، محققن، شاعرن، اديبن جنم ورتو آهي. جن پنهنجي قلم جي طاقت سان سنڌ ڌرتيءَ کي اهنجن مان ڪيڍي ۽ آئيندي جي خوشحاليءَ لاءِ جدوجهد ڪئي. انهن چند ڏاهن ليکڪن ۾ قمر شهباز جو نالو پڻ وڏي اهميت رکي ٿو. سندس اصل نالو قمرالدين ٻگهيو ولد مقبول احمد ٻگهيو هو. قمر شهباز سندس ادبي نالو آهي. 30 اپريل 1938ع تي نواب شاهه ۾ پيدا ٿيو. عملي زندگيءَ ۾ هُو پهريان تعليم کاتي ۾ ليڪچرار رهيو پوءِ سي ايس ايس جو امتحان پاس ڪري وفاقي حڪومت جي مختلف شعبن ۾ نوڪري ڪيائين، جتان چيئرمين ايڪسپورٽ پروسيسنگ زون جي اهم عهدي تان1998 ع ۾ رٽائرڊ ٿيو.

قمر شهباز لکڻ جي شروعات 1954ع کان ڪئي ۽ هڪ ئي وقت ادب جي هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي، جنهن ۾ شاعري، ڪهاڻي، لکڻ سان گڏوگڏ هن ريڊيو تي ڊراما ۽ ڪالم نگاري جي شعبن ۾ پڻ پاڻ مڃايو ادبي دنيا ۾ سندس سڃاڻپ ڊرامانگار، ڪهاڻيڪار، شاعر ۽ ڪالم نويس طور سان آهي. سندس تخليقي پورهيو ’چنڊ رهين ٿو دور‘ (شاعري)، ’بهارن کي ڇئجو‘ (شاعري)، ’چونڊ ڪهاڻيون‘ (1983ع)، ’ججِ پرائي‘

(ڪالم)، ’ٻڌواڻن جون ڳالهيون‘ (مضمون) ۽ ’واچوڙن ۾ لاٽ‘ (1987ع) ۾ شايع ٿيل آهن. قمر شهباز جي باري ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو ته:

”لوڪل بورڊ هاءِ اسڪول نواب شاهه جو ڪلمڪ ۽ سدابهار شاگرد، سنڌيءَ جو سٺو ناٽڪ نويس، شاعر ۽ افسانه نگار بڻيو. ناٽڪن ۽ ٽوٽڪن ۾ قمر هڪ مزاح نگار وانگر لڳي ٿو پر زندگيءَ جي پيچرن تي هلندي هن جي سموري ڪِل گم ٿي وئي ۽ ادبي دنيا ۾هڪ سنجيده شخص ٿي اڀريو.“[1]

قمر شهباز ادب جي دنيا ۾ بطور ڊرامانگار جي حيثيت ۾ وڏيڪ ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو. پاڻ ڊرامانگاريءَ جي فن کان به چڱيءَ ريت واقف آهي. ٽيليويزن تي ڊراما لکڻ جي شروعات 1974ع کان ڪيائين. سندس پهريون ٽي وي ڊرامو ”پاڇا ۽ پڙلاءُ“ هو جيڪو 27 مارچ 1974ع تي عبدالڪريم بلوچ جي پيشڪاري ۾ نشر ٿيو. قمر شهباز ٽي وي کان اڳ ريڊيو جي لاءِ پڻ ڊراما لکيا ۽ ريڊيو جي دنيا ۾ به پاڻ مڃايائين. قمر شهباز جي ڊرامن جي ڪردارن بابت خواجه امداد علي لکي ٿو ته:

”قمر جي قلم جي جڪڙ سدائين ماڻهن جي نبض تي رهي آهي ۽ ان ڏس ۾ هن زندگيءَ جي ايڏو قريب تر ٿي ڊراما لکيا آهن، جو انهن تي حقيقت جو گمان گذرندو آهي. قمر جي ڊرامن جا ڪردار ايڏا ته اوريجنل ۽ جيئرا جاڳندا هوندا آهن جو اهي مجسم اهي ئي ڪردار هوندا آهن، جيئن اُهي حقيقي زندگيءَ ۾ هوندا آهن.“[2]

قمر شهباز جي قلم، سنڌي سماج جي انهن پاسن کي وائکو ڪيو آهي، جيڪي سنڌي سماج کي اڏوهيءَ جيان کائي ناس ڪندا رهيا آهن. سندس ڊرامن ۾ حقيقي ۽ نج سنڌي سماج نظر اچي ٿو. سندس هر ڊرامو سنڌي سماج جو عڪاس آهي. ڪامورا شاهي، وڏيرا شاهي، نياڻين جي رضامندي کان سواءِ شادي، پيرن مرشدن تي يقين، ڪُڌين رسمن، تعويذن سڳن ٽوڻن ڦيڻن تي ويساهه ۽ انهيءَ قسم جي موضوعن تي هُن گهڻو لکيو آهي. قمر شهباز جي ڊرامن جي باري ۾ هدايت آخوند لکي ٿو ته:

”قمرشهباز هند سنڌ ۾ مقبول آهي، هو ڊراما به پنهنجي ڪهاڻين جيان اثرائتا ۽ ڀرپور لکندو آهي. زهريلا ۽ تکا جملا استعمال ڪندو آهي. ڊرامي جو انت اهڙيءَ طرح آڻيندو آهي، جو بي اختيار واهه واهه نڪري

وجي، ٽي.وي کي تمام سٺا ڊراما لکي ڏنا اٿس. تجربا پڻ ڪافي ڪيا اٿس.“[3]

قمر شهباز جو ڊرامو تحريري صورت ۾ پڙهجي يا ٽي وي تي ڏسجي يا ڪٿي وري ريڊيو تي ٻڌجي، سندس ڊرامن جو تاثر هر صورت ۾ ڏسندڙن ۽ ٻڌندڙن جي سوچ تي ڇانيل رهندو آهي. سندس ڊرامن جا ڪردار اسان کي پنهنجي پرپاسي ۽ پنهنجي پاڙي ۾، دوستن ۾، يا گهر ۾ موجود فردن ۾ نظر ايندا آهن ۽ ائين محسوس ٿين ٿا، ڄڻ اهي پيش ڪيل شيون اسين پنهنجي حقيقي زندگيءَ ۾ ڏسندا رهيا هجون. جن جو وجود ڪٿي نه ڪٿي محسوس ٿيندو رهي ٿو.

منظر نگاريءَ جي حوالي سان سندس ڊرامن ۾جيڪو ماحول پيش ڪيل آهي، اهو حقيقي ۽ چٽو نظر اچي ٿو مثال ڪٿي ڪنهن ڳوٺ جو ماحول پيش ڪيو اٿس ته ان ۾ ڳوٺ جا ڌڳ رستا پيچرا ۽ گهٽيون، ڪکاوان گهر، زميندارن جا بنگلا، غريب ڪڙمين جا جهوپڙا، زمين تي محنت مزدوري ڪندڙ هاري وغيره جي بهترين منظر ڪشي ڪئي آهي.

سندس مڪالمن ۾ روانگي، ۽ تازگي آهي، جيڪي هر دؤر ۾ نوان ٿا لڳن. ڪٿي جذباتي ته ڪٿي نماڻا ۽ وري ڪٿي پيار پريا، جن ۾ نج سنڌي ٻولي شامل آهي.

قمر شهباز جي باري ۾ خواجه امداد علي لکي ٿو ته:

”قمر شهباز مڪمل سامري جادوگر آهي. جيڪڏهن هتي اهو چئجي ته وڌاءُ ڪونه ٿيندو ته قمر جي ڊرامي ۾ سڀ کان اهم خوبي اها آهي ته، بس سندس مڪالمه بازي _ مڪالما به ڪهڙا!_ ؟ ڪٽ تو ڪٽ، ايڏا تز تڪيل توريل، خوبصورت ۽ پرڪشش، جو ٻڌندڙ جو ذهن ڊرامو ٻڌندي ريڊيو سيٽ کان هڪ انچ به پري نه وڃي سگهندو.“[4]

قمر شهباز جي ڪهاڻي هجي يا ڊرامو، شاعري هجي يا مضمون يا وري ڪالم. پنهنجي فني سٺاءَ تي پورا لهن ٿا، ڪيس هر صنف تي عبور حاصل هو سندس هر تحرير، هر لحاظ کان ، هر طرح سان، مڪمل ۽ ڪامياب رهي آهي. سنڌي ڊرامانگاري ۾ قمر شهباز پنهنجو مٽ پاڻ هو، سندس ٽي. وي ۽ ريڊيو تي ڪيترائي ڪامياب ڊراما نشر ڪيل آهن.

قمر شهباز جا ڊراما جيڪي پاڪستان ٽيليويزن ڪراچي سينٽر تان نشر

ٿيا، انهن ڪاميابي ماڻي ۽ جيڪي ڪتابن ۾ آيا، تن ادبي زندگي ماڻي، جيڪي ريڊيو تي نشر ٿيا، انهن ماڻهن ۾ ونڊر ورونهن سان گڏ شعور پيدا ڪيو. سندس ڊراما سنڌي سماج مان نڪري سنڌي سماج ۾ ئي پڇاڻيءَ تي پهچن ٿا.

ڪاري: هن ڊرامي ۾ سنڌي سماج جي ڀرپور عڪاسي پيش ڪيل آهي. ڊرامي ۾ ڳوٺ جو رئيس، جانو ۽ ان جي مڱ جنت، جا ڪردار اهم آهن. جنت هڪ ڳوٺاڻي سادي ڇوڪري آهي، جنهن تي رئيس جي حوس ڀري نگاهہ پوي ٿي، رئيس هر طرح سان جنت کي قابو ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪري ٿو پر سندس هر ڪوشش ناڪام ٿئي ٿي، آخرڪار رئيس سندس مڱيندي جانو کي ڪارو ڪري مارائي ٿو ڇڏي، جنهن ڪان پوءِ جنت جي زندگي عذاب بڻجي پوي ٿي ۽ رئيس جنت جي پيءُ کي چوي ٿو جنت ڪاري آهي، تون ڪيس پنهنجي هٿن سان مار يا ڪيس سام ڪري حويليءَ ۾ ڇڏ. انهيءَ صورتحال کي قمر شهباز هن طرح بيان ڪيو آهي:

”رئيس دانهن سان بيعزتيءَ جا داغ نہ لهندا آهن.“

”جڙيل خان! تنهنجي ڌيءُ رات جي اونداهيءَ ۾ جانوءَ سان اڪيلي ڏٺي وئي !ڪارو ٿڏي تي مارجي ويو پر ڪاري ڀڄي نڪتي، ڪيس مارڻ تنهنجو ڪم آهي.“[5]

سندس هن ڊرامي ۾ پختي ڪردارنگاري پيش ڪيل آهي، خاص طور جنت، جانوءَ ۽ رئيس جو ڪردار، جن جي گفتگو قمر شهباز هن طرح پيش ڪئي آهي. لکي ٿو تہ:

جنت: ”وڏيرو ظالم آهي جانو.“

جانو: ”مان ظالم تي قهر بنجي ڪڙڪندس.“

جنت: ”هو وڏو مڪار آهي. “

جانو: ”مان مڪار جو موت ٿي ورندس. “

جنت: ”هو ڏاڍو آهي. “

جانو: ”مان ڏاڍي کي ڏاري ڇڏيندس. “

جنت: ”جانو. “

جانو: ”ها جنت !اسان ٻئي نئين زندگيءَ جي شروعات ڪنداسين.“[6]

ڊرامي جي پڇاڙيءَ ۾ وڏيرو سازشون سِٽي جنت کي سام ڪري، پنهنجي حوس پوري ڪرڻ لاءِ حويليءَ ۾قيد ڪري ٿو جتي جنت پنهنجي پاڪ دامنيءَ کي

بچائڻ لاءِ وڏيري جا ظلم سهندي، آخرڪار خودڪشي تي ڪري ڇڏي.

قمر شهباز جو هي ڊرامو هڪ ڪامياب ڊرامو آهي، جنهن جي ٻوليءَ جو استعمال ڀاڪن ۽ چوڻين جي خوبصورتيءَ سان سادن لفظن ۾ سجائي، سنڌ جي ڳوٺاڻي وٽندڙ لهجي کي ظاهر ڪيو آهي.

تنهنجون ڳالهيون سڄڻ: قمر شهباز جي هن ڊرامي جو موضوع به رشتن جي اهميت بابت آهي. هن ڊرامي ۾ رشتن ۾ قرباني ڏيڻ واري رخ کي ظاهر ڪيو آهي، هي ڊرامو مڪمل دک دائڪ ڊرامو آهي.

هن ڊرامي جي خاص ڪردارن ۾ 'سيما'، 'سجاد'، ۽ 'نثار' چوڪيدار ۽ مالهي آهن. ڊرامي جي ڪهاڻيءَ ۾ سيما ۽ سجاد هڪٻئي سان محبت ڪن ٿا. سيما جو وجود سنڌي سماج جي طئہ ڪيل ريتن رسمن ۾ جڪڙيل آهي، سندس مڱڻو نثار سان ننڍپڻ هوندي کان ٿيل آهي، سندس مڱيندو نثار بيمار رهي ٿو ۽ ڪيس سيما سان بي انتها محبت آهي، نثار جي حالت تي رحم کائي سجاد، سيما کي نثار سان شادي ڪرڻ لاءِ زور ڀري ٿو ۽ رشتن کي بچائڻ لاءِ ڪيس اها قرباني ڏيڻ تي مجبور ڪري ٿو. سيما ۽ سجاد جي گفتگو قمر شهباز هن طرح بيان ڪئي آهي، پاڻ لکي ٿو ته:

سيما: "تنهنجي خاطر مان جوڳ وٺي روڳ پرائي سڳهان ٿي. تون چئو ته سهي".

سجاد: "تون نثار سان شادي ڪري ڇڏ! _"

سيما: "سجاد."

سجاد: "ها سيما ! اچ خبر پيم ته دل چيري پنهنجي ئي خون سان هٿ رڱڻ ڪيڏو نه اذيت ناڪ آهي، پر!......."

سيما: "هاڻي اهو ناممڪن آهي.!_"

سجاد: "هو بيمار آهي، هن کي تنهنجي ضرورت آهي سيما!_"

سيما: "پر منهنجون خوشيون، منهنجي تمنا، منهنجي محبت!......"

سجاد: "توئي چيو هو سيما ته عورت عظيم آهي!_ جيڪڏهن هوءَ لاٽ جلائي ته واٽ ڳولي لهي فرض تي محبت قربان ڪري ته فرشتا به رشڪ ڪن !_ ياد ڪر، اهي تنهنجا ئي لفظ آهن نه......!"

سيما: "بس ڪر سجاد ! جيڪڏهن محبت قربانيءَ جو ٻيو نالو آهي، ته پوءِ ائين ئي ٿيندو!_"(7)

قمر شهباز هن ڊرامي ۾ بهترين منظرنگاري سان گڏ سولي سنڌي ٻولي جي لفظن کي مڪالمن جي شڪل ڏئي، ڪردارن جي واتان دل جي گهرائيءَ ۾ درد سان پُريل لفظ چَوِرايا آهن. لکي ٿو ته:

"يادون، بي چين روح جيان اونداهي راتين ۾ مون کي ڏنگڻ لڳنديون آهن. دکي من ۾ گهائل دل ڪٽي لڙڪ لڪائي، گمنام گهمندو رهيو آهيان." (8)

قمر شهباز جي هن ڊرامي ۾ ڪردار نگاري ڏسڻ وٽان آهي، سيما جي ڪردار ۾ سنڌي سماج جي ان ناريءَ جو عڪس ڏسڻ ۾ اچي ٿو جيڪا سدائين پنهنجي زندگي، رشتن کي بچائڻ لاءِ پاڻ قربان ڪري ڇڏيندي آهي ۽ پنهنجي خوابن، خيالن ۽ خواهشن کي پنهنجي هٿن سان چيپاتي ڇڏيندي آهي. ڊرامي ۾ سجاد هڪ مخلص ۽ نفيس ماڻهو جو ڪردار آهي، جيڪو رشتن جو قدرڪري، پنهنجي محبت جي قرباني ڏئي ٿو.

راهون جُدا جُدا: هن ڊرامي جو موضوع همدرديءَ جي جذبي بابت آهي، جنهن ۾ سنڌ جو شهري سماج ڏسڻ ۾ اچي ٿو ڊرامي جي ڪهاڻيءَ ۾ پاشا جي ڪار سان سلميٰ جو ايڪسيڊنٽ ٿئي ٿو جنهن سبب سلميٰ اپاهج ٿي وڃي ٿي، هن جو پري دنيا ۾ ڪير نه هوندو آهي، سلميٰ تي رحم کائي پاشا ساڻس شادي ڪري ٿو. پاشا شاهده سان محبت ڪندو آهي ۽ ڪجهه عرصي کان پوءِ آخرڪار پاشا تي سلميٰ کي بوجهه سمجهي ٿو. انهيءَ صورتحال کي پنهنجي ڊرامي ۾ قمر شهباز هن طرح بيان ڪيو آهي:

سلميٰ: "ڪجهه به سهي، زندگي ڏني اٿو ته جيئڻ جو ڍنگ به ٻڌايو...! جاڻان ٿي ته منهنجو وجود اوهان لاءِ بار ٿيندو ٿو وڃي! توهان نوجوان آهيو خوبصورت آهيو اوهان کي منهنجي معذورين ۽ پنهنجي مجبورين جو احساس ته ضرور ٿيندو هوندو."

پاشا: "ان مجبوريءَ کي مون فرض جو فرضي نالو ڏيئي، پنهنجي محرومي بنائي ڇڏيو آهي."(9)

ڊرامي جي پڇاڙيءَ ۾ پاشا ۽ شاهده کي پنهنجي غلطين جو احساس ٿئي ٿو ته انهيءَ حالت کي قمر شهباز هن طرح لکي ٿو ته:

شاهده: "اڄ مان اهي ڏک سهڻ لاءِ اڪيلي رڻ جي سفر تي نڪتي

آهيان. موڪلائيندس نہ_؟“

پاشا: ”مون اهو بہ چيو هو شاهده تہ انسان سچي دنيا کي جيتي سگهي ٿو پر پنهنجي پاڻ کان کٽڻ ناممڪن آهي!“

شاهده: ”تو سچ چيو هو پاشا! تنهنجون ڳالهيون منهنجي روح جو پڙاڏو ٿي رهنديون.“

پاشا: ”شاهده!“

شاهده: ”شاهده کي وساري ڇڏجانءِ پاشا، شاهده تنهنجي لاءِ مري چڪي آهي! خدا حافظ!_منهنجي نئين زندگي منهنجي راهہ واجهائي رهي آهي.“ (10)

هن ڊرامي ۾ هڪ سماجي واقعو پيش ڪيل آهي. ڊرامي جا ڪردار سماجي ڪردار آهن. پاشا جو جذباتي ڪيل فيصلو ۽ ڪجهہ ئي وقت گذرڻ کانپوءِ غلط لڳي ٿو پر وقت ۽ حالتون ڪيس سلميٰ جو بنائي ڇڏين ٿا. سلميٰ جو ڪردار انتهائي ڏک ۽ درد جي پيڙاءَ ۾ مبتلا ناريءَ جو آهي، جيڪا صبر جو دامن نٿي ڇڏي ۽ ان صبر جي ڪري ئي ڪيس پاشا واپس ملي ٿو. ڊرامي جا مڪالما عام رواجي روزمرهہ جي زندگيءَ ۾ ڳالهائجندڙ ٻوليءَ ۾ لکيل آهن. پر لفظن ۾ گهرائي ۽ سنجيدگي وڏيڪ شامل آهي، جي دل کي ڇهندڙ محسوس ٿين ٿا.

واريءَ سندو ڪوٽ: قمر شهباز جو هي ڊرامو 1976ع ۾ پي ٽي وي ڪراچي سينٽر تان ذوالفقار نقوي پيش ڪيو. هي ڊرامو سنڌي سماج جي اهڙي رسم ۽ رواج جي پسمنظر ۾ لکيو ويو آهي، جيڪو سنڌي سماج جي ترقيءَ ۾ رنڊڪ جو اهم سبب آهي، جن رسمن رواجن جي وَر چڙهيل نوجوان نسل، ذهني طور مايوس ٿي، پنهنجي زندگيءَ ۾ بربادي‍ءَ کان سواءِ ڪجهہ حاصل نٿو ڪري سگهي.

قمر شهباز هن ڊرامي ۾ اهو واضح ڪيو آهي تہ ڏي وٺ جي شادي ۽ نابرابريءَ جا رشتا ڪڏهن بہ ڪامياب نٿا وڃن. پاڻ هن ڊرامي ذريعي سنڌي سماج جي اهڙي رسم کي وائکو ڪيو آهي، جيڪا سنڌي سماج کي ناسور بنجي چنبڙي پئي آهي، هن ڊرامي ۾ قمر شهباز جي قلم سنڌي سماج جي انهن ڪردارن کي ظاهر ڪيو آهي، جيڪي پنهنجي خود غرضيءَ ۽ انا پرستيءَ سبب نوجوان نسل جي زندگين کي تباهہ ڪن ٿا. هن ڊرامي ۾ ’نعيم ۽ فريده‘ جيڪي پڙهيل لکيل پاءُ ۽ ڀيڻ آهن ۽ سچي زندگي شهري ماحول ۾ گذارين ٿا، جيڪي ڳوٺ جي ماحول کان بلڪل اڻ واقف آهن، هنن

ٻنهي جو رشتو ڳوٺ ۾ پنهنجن سوٽن سان ڏي وٺ عيوض ٿئي ٿو.

فريده ۽ نعيم جي گفتگو قمر شهباز هن طرح بيان ڪئي آهي،

فريده: ”اسان جي چاهڻ نه چاهڻ سان ڇا ٿو ٿئي؟ اسان جي قسمت جا مالڪ اسان جا والدين ئي آهن.“

نعيم: ”اسان پڙهيل لکيل آهيون فريده! “

فريده: ”اهائي ته اسان جي بدقسمتي آهي ادا!“

نعيم: ”دل نه لاهه فري! مان هر صورتحال سان مقابلو ڪندس. اسان پاڻ کي قربان ٿيڻ نه ڏينداسين.“ (11)

ٻئي هنڌ لکي ٿو ته:

حاڪم: ”تعليم جو مقصد اِهو هرگز نه آهي ته ماڻهو پنهنجيون ريتون، رسم و رواج وساري ويهي، ماضيءَ کان منهن موڙي ڇڏي ۽ غيرت جو سودو ڪري ڇڏي.“(12)

ڊرامي ۾ فريده جي شادي ڳوٺ ۾ ٿئي ٿي، ۽ نعيم جي شادي ڳوٺ مان ڪرائي ٿي وڃي، ان صورتحال کي هن طرح قمر شهباز لکي ٿو ته.

شيرل: ”ڊجي وئينءَ؟ ٻڌو هوم ته تو شاديءَ کان انڪار ڪيو هو _ ؟ ڇته_ڇته_ڇته _ويچاري شهري گُڏي !۽ مان_ ؟ هڪڙو جاهل جنگلي جٽ ايئن نه _ ؟ هاڻ ٻڌاءِ ، دماغ جاءِ تي اچي ويو مئڙم جو؟.“(13)

ڏي وٺ جي شادي آخرڪار تباهي ۾ تبديل ٿئي ٿي، قمر شهباز انهيءَ بابت هن طرح لکي ٿو ته:

شيرين: ”منهنجي ڌيءَ پٽي انهن جٽن جي گهر ۾ ٻيلهپو ڪري ۽ هيءَ هتي مڙس جي دادلي پٽي مزا ماڻي.!“(14)

فريده جي سس جي گفتگو پاڻ هن طرح بيان ڪئي آهي:

ڀاڳل: اڙي او جوءِ جا مجوا ڇا ٿي ڳالهائي پٽي اسان کي تنهنجي زال ! وينو ٿو ٻڌين _ ؟ هڻيس نٿو منهن وارو ڌڪ؟.“(15)

ڊرامي جي پڇاريءَ ۾ فريده کي پٽ ٿو ڄمي، جيڪو معصوم انهن مسئلن وَرِ چڙهي مري ٿو وڃي ۽ فريده زندگيءَ جي تنگ نظرين کي منهن ڏيندي ڏيندي آخرڪار چري ٿي وڃي ٿي. قمر شهباز جو هي بہ سنجيده سماجي ڊرامو آهي، جنهن ۾ سنڌ جي وڏيرڪي ڍانچي، پراڻين پيڙهين کان نئين پيڙهين تائين منتقل ڪيل سوچ ۽ ڏي وٽ جي شادين بابت ڄاڻ ڏنل آهي، فريده جي ڪردار ۾ سنڌ جي اها نياڻي پيش ڪئي آهي، جيڪا پڙهيل لکيل هوندي بہ ماءُ پيءُ جي عزت ۽ مانُ رکڻ لاءِ پنهنجي زندگيءَ کي شيرل جهڙن بيوقوف ماڻهن اڳيان مذاق بڻايو ڇڏي، هن ڊرامي ۾ ڪردارنگاري بہ ساراهہ جوڳي آهي. ڊرامي ۾ نج ٻهراڙيءَ جي ٻوليءَ ۽ چوڻين جو استعمال ڪري ڊرامي جي مڪالمن کي وزن دار بڻائي پيش ڪيو آهي.

شڪست: قمر شهباز جي هن ڊرامي کي غلام حيدر صديقي 1975ع ۾، پي ٽي وي ڪراچي سينٽر تان پيش ڪيو. شڪست ڊرامو سنڌي سماج جي اهڙي هٿ گهڙيل رواج جي پسمنظر ۾ لکيل آهي، جنهن جي ڪري سنڌي سماج تباهي ۽ بربادي جي ڪناري تي بيٺو آهي، وڏيرا شاهيءَ جو شڪار ٿيل غريب ماڻهو ۽ سندن ئي حويلين ۾ زندهہ لاشن جي زندگي گذاريندڙ عورتون ئي هن ڊرامي جو موضوع آهن. ڊرامي جي خاص ڪردارن ۾، ’سگهڙ‘ ، ’نوران‘ ۽ رئيس آهن، هن ڊرامي ۾ قمر شهباز انهيءَ ڳالهہ کي واضح ڪيو آهي تہ ڪهڙيءَ ريت هن وڏيرڪي طبقي، دولت جي لالچ ۾ زندگيون تباهہ ٿين ٿيون، قمر شهباز هن ڊرامي ۾ سنڌي سماج جواهڙو رُخ ظاهر ڪيو آهي، جيڪو نهايت ئي سماج لاءِ خطرناڪ آهي، سنڌ جا وڏيرا جيڪي پاڻ تہ عياشيون ڪندا آهن ۽ ڪين پنهنجي حويلين ۾ قيد پنهنجي عورتن جي پرواهہ بلڪل بہ نہ هوندي آهي، سندن عشق بہ عجيب هوندا آهن، ڪڏهن هاريءَ جي ڌيڻ يا ڏيءُ سان تہ، ڪڏهن ڪتن، ڪڪڙن ۽ گهوڙن سان، تہ وري ڪڏهن ڪراچيءَ ۽ لاهور جي طوائفن سان، انهيءَ قسم جي عيشن تي پنهنجي سموري دولت لٽائي ڇڏيندا آهن، پر زمين جي ورهاست نہ ٿئي، انهيءَ خوف کان پنهنجي حويلين ۾ موجود ڌيڻ يا ڀڻيءَ جي شادي نہ ٿيڻ ڏيندا آهن. انهيءَ بابت تي قمر شهباز لکي ٿو تہ :

جانل: ”خبر اٿئي، رات، سائڻ نندڙيءَ کي وري دورو پيو هو.“

ايمڻا: ”جائي ٿي چوين__ ؟“

جانل: ”اَئون ڀيو؟ ريهون تہ پاڙي وارن بہ ٻڌيون هيون.“

ايمڻا: ”ائي ادي مون تہ اڳي ئي ٿي چيو تہ سائڻ نندڙيءَ کي فقير آهي پر

کنهن ٻڌي ئي ڪانہ.“

جانل: ”فقير ٻقير وري ڦلهيار، ويئل نياڻين جو اِجهو اِهو حال ٿيندو آهي. رئيس جي پُٺي ڪونہ اچي مٿي تائين ويني رهي. ويچاري مرهيات کي اچي جو دورو پوندو هو تہ راچ رڙيو ٻڌندا هئا.“

ايمٽا: ”ائي نيا ڳي آهستي ڳالهاءِ، رئيس ٻڌي ورتئي تہ ٻُهہ پرائي چڏيندءِ“.

جانل: ”هونهہ! رئيس کي شراب ڪباب کان تہ مهلت ملي. ڪاري ماءُ پٽي ڳالهہ ڪئي تہ هاڻي وري نوران جي پنيان پيو آهي .“ (16)

ٻئي هنڌ لکي ٿو تہ:

جنان: ”چوري آهي الڙ سمجهي ئي نٿي. گهڻيون ئي لاهيون چاڙهيون ڏنيون مانس. لالچ ، دڙڪو دهمان، پيار، محبت، سڀ ڪجهہ آزمايم پر تريءَ تيل ئي لائڻ نٿي ڏي. رئيس _ چئبو تہ تو هن پيري آڻ ميجي.“(17)

اڳتي لکي ٿو تہ:

تاجو: ”مهلون مڙسن تي ايندیون آهن پوتار، تون مون کي اڳ بہ آزمائي چڪو آهين. منهنجو وار ڪڏهن بہ خطا نہ ويندو آهي. منهنجي دوناليءَ مون کي ڪڏهن بہ دوکو نہ ڏنو آهي.“

رئيس: ”تہ پوءِ ٻڌ تاجو اڄ رات نوران منهنجي اوطاق ۾ پهچڻ گهرجي.“(18)

هن ڊرامي ۾ تاجوءَ جو ڪردار آهي تہ ڏاڙيل جو پر هيءُ رئيس جي پيڻ سگهڙ تي عاشق ٿي پوي ٿو ان صورتحال تي قمر شهباز لکي ٿو تہ:

سگهڙ: ”اڄ ڏاڍو انتظار ڪرايئي تاجو!“

تاجو: ”اڄ رئيس جي بيگر تي ويل هئس چري، ٻيهر دير نہ ٿيندي“!(19)

ڊرامي جي پڇاڙيءَ تي تاجو نوران کي کڻي رئيس وٽ پهچائي ٿو نوران پنهنجي پاڪ دامن بچائڻ لاءِ رئيس کان پستول ڦري فائر ڪري رئيس کي ماري ٿي چڏي ۽ پاڻ رڙيون ڪندي اوطاق کان ٻاهر پڄي وڃي ٿي.

هن ڊرامي ۾ پيش ڪيل هر ڪردار ۾ سنڌي سماج جو عڪس شامل آهي، ڊرامي ۾ لکيل ٻولي بہ ڳوناڻي، وڻندڙ چوڻين، پهاڪن ۽ اصطلاحن سان سجائي سنواري

پيش ڪئي آهي، جنهن جي ڪري ڊرامي جا مڪالما جاندار ٿي پيا آهن.

قرض مرض فرض: هي ڊرامو سنڌ جي شهري سماج تي ٺٺول آهي، هن ڊرامي وسيلي اهڙي قسم جي ماڻهن جي ڪردار ڪشي ڪئي آهي، جيڪي شادي شده هوندي ٺڳيءَ ۽ چالاڪيءَ سان ٻين جي عورتن ۽ گهرن ڏانهن تڪيندا آهن.

هن ڊرامي جي ڪهاڻي هڪ بيواهہ عورت (بيگم) جي گهر جي اندر ئي پيش ڪيل آهي، ٻيو ڪردار راجا جو آهي، جيڪو سندس مرحوم مڙس تي رهيل قرض وٺڻ لاءِ سندس گهر ۾ اچي ٿو ۽ چوي ٿو تہ قرض وٺڻ کان سواءِ نہ ويندس ۽ آخرڪار هو بيگم صاحبہ جي گهر ۾ زبردستي رهي ٿو پوي، انهيءَ کان سواءَ ٻہ ڪردار بيگم صاحبہ جي نوڪرن آچر ۽ عيدو جا آهن. راجا جو ڪردار اهڙن ماڻهن بابت آهي، جيڪي واندا ۽ نڪما ٺڳ قسم جا هوندا آهن.

راجا جي ڪردار جي گفتگو قمر شهباز هن طرح پيش ڪئي آهي:

راجا: "چوڻ اِهو آهي تہ محترمہ تنهنجي مڙس فاروق خان، مرڻ کان اڳ مون کان ٽي هزار روپيہ قرض ورتو هو."

بيگم: "قرض ورتو هو. _؟"

راجا: "جي ها! ۽ قرض وڏو مرض آهي."

عيدو: "۽ قرض موٽائڻ فرض آهي."

راجا: "تون بس ڪر سياڻا."

بيگم: "پر منهنجي مڙس ايترا پيسہ ورتا ڇا جي لاءِ_؟"

راجا: "مون کان ڪنڌي تي گاهہ کڻندو هو."

بيگم: "گاهہ! _ گاهہ ڪنهن لاءِ وٺندو هو! _"

راجا: "پاڻ کائيندو هوندو، يا گهر آڻيندو هوندو! يا وري گهوڙي کي کارائيندو هوندو."[20]

پاڻ ٻئي هنڌ صفحي نمبر 95 تي لکي ٿو تہ:

بيگم: "اڙي چنبا، سڄو ڏينهن ان ٻي سري مهمان وٽ وينا ڇڙا قصا ٿا ڪٽيو؟ مون کي تہ اِهو ڏائڻ ٻنهہ وٽي ئي نٿو! _ خدا ماريس. هاڻ تي بار ٿي اچي ڪريو آهي. مان سياڻ ئي ٽي هزار روپيہ منهن تي هٽي گهر مان ٿي ڪيانس. ۽ هڪ ٺاهوڪي مار بہ ڏئي ڇڏيندي

مانس.“[21]

قمر شهباز جي هن ڊرامي ۾ بيگم صاحبہ جو ڪردار اهڙي عورت جو آهي، جيڪا تمام خود غرض ۽ مغرور آهي. آچر ۽ عيدو بيگم صاحبہ ۽ راجا جي وچ ۾ غلط فهمي پيدا ڪن ٿا. ڪين هڪٻئي جي تعريف ٻڌائي خوش ٿا ڪن. آخرڪار راجا ۽ بيگم صاحبہ هڪٻئي کي پسند ڪرڻ لڳن ٿا ۽ ڊرامي جي پڇاڙيءَ ۾ راجا جي چوري پڪڙجي ٿي پوي ۽ سندس زال راڻي اچي ڳولي لهيس ٿي.

انهيءَ صورتحال کي قمر شهباز هن طرح بيان ڪري ٿو:

راجا: ”مري ويو راجا... . اڦٽ مري ويو.“

راڻي: ”مرندين تہ تون گهر هلي، هت تہ رڳو مغز ڦاڙيندي مانءِ . گهران آيو هئين قرض وٺڻ ، ۽ هتي هن ڏائڻ سان وينو ٿو ڪچهريون ڪرين.“

بيگم: ”پر هن چيو تہ هن جي زال مري وئي آهي.“

راڻي: ”هاءِ هاءِ ، مون کي جيئري ئي ماري ڇڏيو اٿائين. بيهہ تہ نياڳا تنهنجي خبر وٺان “.........

راجا: ”اڙي ترس ! نہ هڻجانءِ _ !امتان _ اڙي گهوڙا ڙي!“

راڻي: ”توکي ڇڏي ڏيندس مئا............!“

راجا: ”اڙي مون توبهہ ڪئي !معافي ڏي!راڻي، مون کي معافي ڏي! _ وري اهڙو ڪم نہ ڪندس!“

راڻي: ”ڪڻ ٽپڙ رک مٿي تي، سڌو سڌو گهر هل،اُٿي......“

راجا: (ڪنجهندي) ”هلان ٿو هلان ٿو مار تہ نہ، هلان ٿو.....“

راڻي: (ٿوڪ مان) ”خدا حافظ، اسان وڃون ٿا، قرض جا پئسہ توکي معاف آهن.“[22]

هن ڊرامي ۾ سنڌي سماج جو هڪ دلچسپ منظر مزاحيہ انداز ۾ پيش ڪيل آهي، راجا ۽ بيگم صاحبہ جي بهترين ڪردار نگاري ۽ تڪا منا مڪالمہ تمام دلچسپ نموني ۾ پيش ڪيل آهن. ڊرامي جي پڇاڙي انتهائي مزاح سان ڀريل آهي، سادي ۽ سنهنجي ٻولي جو استعمال ڪيل آهي.

نتيجو:

انهيءَ ڳالهہ ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ قمر شهباز سنڌي ڊرامانگارن ۾ اهم

حيثيت رکي ٿو. سماج تي سندس نظر تکي مٿي رهي آهي. سندس مقصد سنڌي عوام ۾ شعور پيدا ڪرڻ هو. قمر شهباز جي ڊرامن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ سندس سماجي مطالعو بہ وسيع هو. پاڻ سنڌي سماج جي هر پهلوءَ جي عڪاسي ڊرامن ۾ پيش ڪئي آهي. سنڌ جي اهم مسئلن جي نشاندهي سندس ڊرامن جو محور رهيو آهي. سندس ڊراما اڪثر ڪري سنڌ جي ڪلچر بابت آهن؟ مثال طور. ڪارو ڪاري، وڏيرا شاهي، حويلين جو حراس، حويلين ۾ قيد ٿيل خوبصورت وجود جيڪي پنهنجي زندگي رڙين ۽ چريائپ جي دورن ۾ گذارين ٿيون وغيره. سندس ڊرامن ۾ بهترين منظرنگاري سان گڏ ڪردارن جي نفسياتي ۽ خيالي منظرنگاري بہ پيش ڪيل آهي. انهيءَ کان سواءِ سندس ڊرامن ۾ پيش ڪيل ڪردارنگاري ۾ سنڌي سماج جو عڪس سمايل آهي. انهن ڪردارن لاءِ قمرشهباز جا لکيل مڪالما چڙ تہ سون تي سهاڳو ۽ منڊيءَ تي ٽِڪ آهن.

حوالا

1. جوڻيجو ڊاڪٽر عبدالجبار، ’سنڌي ادب جي تاريخ‘، جلد ٽيون، سنڌي لينگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2006 ع، ص93،94.
2. قمر شهباز ’واچوڙن ۾ لاٽ‘ چاپو پهريون، سنگم پبليڪيشن، 1987 ع، ص: 10.
3. آخوند، هدايت، سنڌيءَ ۾ ٽي.وي ڊراما 1970ع کان 1980ع تائين، ٽماهي سنڌي ادب، جلد15 ، نمبر1، نومبر،1981ع، ص: 10.
4. ساڳيو، ص : 22.
5. قمر شهباز، ’واچوڙن ۾ لاٽ‘ ، چاپو پهريون، سنگم پبليڪيشن،1987 ع، ص: 240،241.
6. ساڳيو ص. 10، 11.
7. ساڳيو ص.66
8. ساڳيو ص. 64، 65.
9. ساڳيو ص. 154، 155.
10. ساڳيو ص.156 .
11. ساڳيو ص. 198.
12. ساڳيو ص. 212.
13. ساڳيو ص. 223.
14. ساڳيو ص.227 .
15. ساڳيو ص. 235.

16. ساڳيو ص.238 .
17. ساڳيو ص.243 .
18. ساڳيو ص.263 .
19. ساڳيو ص.272 .
20. ساڳيو ص.284 .
21. ساڳيو ص.287 .
22. ساڳيو ص. 89.
23. سبينا شهباز, مرتب:'قمر شهباز جا ڊراما', پبلشر: سنڌ ثقافت کاتو حڪومت سنڌ,2017 ع.